

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՍԱՆԴՐԻ ՍԱՐԳԱՐՅԱՆ

ԺԱՅՈՒԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ARMENIAN PETROGLYPHS
FROM STONE TO BRONZE AGES

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
IN ARMENIA AT KAMEHHOTO
TO SPOROZOTO BEKOB

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

SANDRO SARDARYAN

**ARMENIAN PETROGLYPHS
FROM STONE TO BRONZE AGES**

САНДРО САРДАРЯН

**НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ
В АРМЕНИИ ОТ КАМЕННОГО
ДО БРОНЗОВОГО ВЕКОВ**

YEREVAN - ЕРЕВАН
YSU PUBLISHING - ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ
2010

ՍԱՆԴՐՈՍ ՍԱՐԴԱՐՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԺԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ
ՔԱՐԻ ԴԱՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐ**

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊԳ ՀՐԱՏԱՐԱՐՎՈՒԹՅՈՒՆ
2010

**Հրատարակության պատրաստեց Ֆենիքս Սարդարյանը
Գիտական խորհրդատու՝ Հասմիկ Ավետիսյան**

Սարդարյան Սանդրո

Ս - 260 Հայաստանի ժայռապատկերները քարի դարից մինչև բրոնզի դար / Սանդրո Սարդարյան: -Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2010 թ., 244 էջ:

Գրքում ընդգրկված են երկար տարիների ընթացքում Հայաստանի մի շարք վայրերում (Զեքոուկ, Արագած, Գեղամա լեռներ) հեղինակի հայտնաբերած և հետազոտած նախնադարյան արվեստի նմուշները՝ ժայռապատկերները, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում թե՛ նախնադարյան մարդու կյանքի ճշգրիտ արտացոլման և թե՛ կատարման վարպետության տեսանկյունից:

ՀՏԴ 941(479.25) : 902/904
ՊՄԴ 63.3 (2Հ) + 63.4 (2Հ)

ԵՐԿՐ ԽՈՍՔ

Սույն աշխատությունը հնագետ Սանդրո Սարդարյանի վերջին անտիպ ուսումնասիրությունն է, որը հրատարակվում է հեղինակի մահից 15 տարի անց: Հայաստանի հնագույն պատմության բնագավառում Ս. Սարդարյանի ծառայությունները դժվար է գերազնահատել: Հայ և օտար գիտնականների շուրջ մեկնադարյան հետազոտությունների արդյունքում Հայաստանի պատմությանը հատկացվում էր 4000 տարի: Քարի և պղնձի դարերի փոքրաթիվ գտածոները հիմնավորված չէին: 1944 թվականից սկսած Արագածի տարածած մանրակրկիտ հետազոտություններից հետո Ս. Սարդարյանը Արտին լեռան լանջերին գտավ նախամարդու 12 կայան-արհեստանոց. **փաստորեն հայտնաբերվեց և լուսարանվեց մարդկության պատմության հնագույն և ամենաերկարատև ժամանակաշրջանը: Հաստատվեց, որ նախամարդը մեր երկրի տարածքում ապրել է միլիոնավոր տարիներ առաջ, և որ մեր երկիրը մտնում է այն ընդարձակ զոտու մեջ, որտեղ մարդը ծագել է, ծնվելով, անցել զարգացման բոլոր փուլերը, ընդ որում՝ անընդմեջ:**

1954 թ. Երևանում ռուսաց լեզվով հրատարակված «Պալեոլիտ в Армении» մենագրությունը համարվեց խորհրդային հնագիտության կարևոր նվաճումներից մեկը, մտավ գիտական շրջանառության մեջ: Հայաստանի պալեոլիթով էին սկսվում «Очерки истории СССР», «История СССР», «Всемирная история» ժողովածուները, ակադեմիկոս Պ. Եֆիմովիչի «Первобытное общество» մենագրությունը: «Պալեոլիտ в Армении» գիրքը թարգմանվեց ֆրանսերեն: 1967թ. հրատարակված «Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում» գրքի առանձին բաժիններ տպագրվեցին բրիտանական հնագիտական մամուլում՝ գրավելով օտար գիտնականների ուշադրությունը:

Լոնդոնի համալսարանի պրոֆեսոր, Սեզալվոր Ասիայի տարածքում արդյունաշատ պեղումներ իրականացրած ակնամարդ հնագետ Չարլզ Բարնեյլը, օգտվելով իր և Ս. Սարդարյանի պեղումների արդյունքներից, հրատարակեց «Արտատար և Կովկասը, ըլուր-բնակատեղիների բնակչությունը» աշխատությունը:

Արագածի և Գեղամա լեռների լանջերին սփռված ժայռապատկերների ուսումնասիրությանը Սարդարյանը զբաղվել է 1945-1961 և 1963-1982 թվականներին՝ Շենգավիթը կանոնավորապես պեղելուց և Երևանի պետական համալսարանում դասախոսելուց զուգահեռ:

Արագածի և Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, ինչպես կհամոզվի ընթերցողը, բազմաթիվ են և բազմաբնույթ: Դրանք հեռավոր ժամանակների մարդու աշխարհընկալման արտացոլումն են: Կան նաև ժայռապատկերներ, որոնք դեռևս վերծանման կարիք ունեն:

Համոզվում ենք ունենք այն բանի, որ հրապարակվող գիրքը կունենա լայն արժագանք: ժայռապատկերները կհետաքրքրեն ոչ միայն մասնագետներին, արվեստաբաններին, այլև ընթերցողների լայն շրջաններին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ ՔԱՐԻ ԴԱՐԻՑ ՄՆԵՆԵՎ ԲՐՈՆԻ ԴԱՐ

Հայաստանի քարի – բրոնզի դարերի նյութական մշակույթի հուշարձանների մեջ կարևոր տեղ են զբաղում մի շարք վայրերից գտնված ժայռապատկերները:

Դրանք բազմիցս զբաղվել են հնագետների ուշադրությունը, խորհելու տեղից է տվել դրանց տարիքն ու ծագման առեղծվածը: Այդ խնդիրը ցայսօր չի կարելի վերջնամասնապես լուծված համարել, չեմայն որ նախնադարյան մարդու կյանքի պատմությունը լուսաբանելու համար ժայռապատկերները պակաս կարևոր չեն, քան Եվրոպայի քարի դարի քարայրային պատկերները:

Արագածի լանջերին, Գեղամա լեռների տարբեր մասերում՝ Պալատաարում և այլ անալի վայրերում 1945-1982 թվականներին մեզ հաջողվեց գտնել այժմանների, մուֆտիների, եղջերուների, շների, ձիերի, գոմեշների, ավանակների, գիշավորների, կանաչ, որտորների (ենտու, աղեղով և տեղով զինված), քոլունների, սալյների բազմաթիվ պատկերներ (ՃԿ.1-205 և այլն)¹, որոնք փորագրված են

¹ Ա. Գ. Սարգսյան, *Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում*, եր., 1967, էջ 113-122, այդտեղ XIX-XXXI, 56, 24-29:

Հայաստանում ավելի վաղ և գտնված են ոչ մեծ թվով ժայռապատկերներ: Արագած լեռն ժայռապատկերների մասին առաջին տեղեկությունները տվել է Գեղար Դավաճանյանը: *Հնուքյան մի քանի հիշատակարաններ*, «Արարատ» ամսագիր, 1914, N1, էջ 95:

Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը նույնպես նման մի քանի ժայռապատկերներ է տեսել Արագածի բարձրադիր ձեռնիկ (Արարատ) և Արագածի գագաթների, «Արարատ» ամսագիր, 1913, N1, էջ 66:

Գ. Ա. Ղափանցյանի, Մ. Տեր-Մովսիսյանի հայտնաբերած այդ փորագրված ժայռապատկերների մասին խոսում է նաև Խ. Ա. Սամուելյանը *Գրե Հայաստանի նյութաբան*, հ. 1, եր., 1931, էջ 162-163:

30-ական թվականներին ժայռապատկերների հետազոտությանը զբաղվել է Աշխարհյան Քալանթարը, որը նույնպես Արագած լեռն լանջերին հայտնաբերել է ոչ մեծ թվով ժայռապատկերներ (Աշխ. Քալանթար, *Արագածը պատմության մեջ*, եր., 1935, էջ 73-74, 56, 22, 23): Այս նյութը հրատարակել է Լ. Ա. Քարսեղյանը (*Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի պատմության վերաբերյալ*, ՊՅԳ, 1966, N3, էջ 147-160):

ժայռապատկերների խնդրում և նրան ժամանակագրությանը հետաքրքրվել է նաև Բ. Բ. Պետրոսյանը (*Արևածաղ մտայնություն*, Լ., 1949):

Սի շարք երկրաբաններ՝ Ա. Պ. Դեմիրճյանը, Վ. Ավետիսյանը, Ա. Պ. Քալանթարը, Ե. Մալխասյանը, տարբեր ժամանակներում դաշտային աշխատանքներ իրականացրելու, լուսանկարել են Գեղամա լեռներում, Զանգեզուրում, Ջերմուկում իրենց հայտնաբերած ժայռապատկերները: 1966-1968թթ. Ֆանգեզուրում Ուլտասար լեռան վրա Գ. Գ. Կարախանյանը և Պ. Գ. Սաֆյանը գտել են մեծ թվով ժայռապատկերներ (*Մյուսիքի ժայռապատկերները*, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 4, եր., 1970):

² 1963թ. Արագածի լանջերի և քարայրների ժայռապատկերները տեղում նկարել է Տարտարապետ Թ. Բ. Գևորգյանը, իսկ Գեղամա լեռներում հայտնաբերված ժայռապատկերների մի մասի զբաղվելը կատարելու համար 1963 և 1964 թթ. անձան ամբիսներով մեզ հետ Գեղամա լեռներ են տարել Տարտարապետ Ա. Պետրոսյանին, որը տեղում մեծ քանակով նկարել է ամբիսաձև ժայռապատկերները: Դեռագայում, արևել ինձանավ ժայռապատկերների տեղը, Մուրեց Պետրոսյանը տպագրել է հողվածներ, կազմակերպել է ցուցադրումներ, հարևան գալով որպես Գեղամա լեռների ժայռապատկերների հայտնաբերող: 1964 թվականից հետո Գեղամա լեռների ժայռապատկերների զբաղվելը կատարել են Տարտարապետ Թ. Բ. Գևորգյանը և Յ. Ա. Մեմանյանը:

ժայռերի հարթ մակերեսին: Դրանք ոչ միայն պատմական, այլև գեղարվեստական մեծ արժեք ունեն. ինքնատիպ են ռժով և հարուստ՝ բովանդակությամբ:

Հայաստանի ժայռապատկերների հայտնագործությունների վայրերը կարելի է դասել հին ժամանակաշրջանի նշանավոր հուշարձանների թվին: Նրանք զբաղվում են հսկայական տարածքներ և ավելի հունձախ հանդիպում են Գեղամա լեռների ոչ խոր լեռնային հովիտներում, Արագածի բարձրադիր լանջերին և քարայրներում, Սյունյաց լեռներում (Մխիհան):

Նրանք գտնվելու վայրերը որոշակի օրինակաչափության են ենթարկվում: Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում գերիշխում են կենդանիների և նետ ու աղեղով զինված մարդկանց պատկերները: Դրանք գտնվում են լեռնային հովիտների քարակույտերի մեջ, գլխավորապես ոչ բարձր բլուրների լանջերին: Այդ լեռնային հովիտներին շրջան ձգվում է Արտիզ գյուղից հյուսիս-արևելք մինչև Պալատաար, իսկ հետո մինչև Ջիարթաք և մերձ: ժայռապատկերներով քարաբեկորները գտնվում են այդ շրջանի երկարությամբ, որոնք հարում են բարձր ալպիական մարագագե-տինների անտառային արտաավայրերի գոտուց:

Արագածի և Գեղամա լեռների ժայռապատկերները գտնվում են Հայաստանի ամենաբարձր լեռնային գոտիներում, քարքարոտ լեռնային հովիտներում: Ամենաբարձր տեսակետից հայտնաբերված արտավայրերում են, իսկ հիմում այն, փետք է ենթադրել, եղել է ծխալալար կամ լեռնային որսորդների ու անասնապահների հանդիպման վայր: Շուրջ 50 կմ երկարությամբ ձգվում են լեռնային հովիտները, որտեղ ցածուցիկ փոսված են ժայռապատկերներով խոշոր քարաբեկորները՝ մի հիմնային պատկերաբարասի բաց երկնքի տակ:

Հայաստանում ժայռապատկերային արվեստի հնագույն ճմուռներից են Ջերմուկի լեռներում գտնված փղաման պատկերը և Արագածի քարայրներից մեկի պատերին նկարված երկար եղջյուրներով այծանները և ուլերի հոտը: Դրան առաջընդհանրվում են: Դրանք հետապնդում են տեղերով, նետ ու աղեղով զինված որսորդները (ՃԿ. 1, 2):

ժայռապատկերների այդ վաղ ժամանակաշրջանին հետևում են շատ պարզ-զեցված գծավայրերները: Նրանք անբողջացվում են մի քանի ուղիղ գծերով, որոնք աստիճանաբար կորցնելով մասրամասները՝ անցնում են երկրաչափական Ֆիգուրներին:

Վաղ շրջանին բնորոշ են նաև վայրի գոմեշների փորագրված պատկերները: Վաղուց հանձնադատ այս կենդանիների ոսկորները գտնվել են Հայաստանի մյու քարի և պղնձի դարերի հուշարձաններում: Գեղամական ժայռաբեկորի վրա խճճված այս պատկերը, որը որսի տեսարան է ներկայացնում, գուցե հնագույն արվեստի ճմուռ է: Զուգ չեբրով շրջապատված որսորդը աղեղից արձակված նետով խցում է կեն եղջյուրներով կենդանու (գոմեշին): Ավելի երեքը՝ ձեռքերը կողք տարածած մարդ է, իսկ շներից մեկը՝ այծ (ՃԿ. 176):

Քաջադիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում արրողվ վտար անող մարդը: Մյուս քարի վրա փորագրված է կեն շեբրու և մի մարդ՝ նետ ու աղեղով զինված՝

³ Շատ ժայռապատկերներ կան Կարում, Փիրիսում (Արմադյան Հայաստան) և այլ շրջաններում:

Բովանդակությանը այդ պատկերները նման են Սյունիքի (Ձանգեզուրի)¹ ժայռապատկերներին: Վերջիններս նույնպես պատկերում են այծածներ, վիթեր, քիզոններ, վայրի ցուլեր, վարդազներ, եղջերուներ և ծիր: Կան գիշատիկներ՝ հովազ, առյուծ և քարայրային արջ: Մարդն այստեղ խոշոր պլանով է պատկերված: զինված է նետ-աղեղով, տեգով, վահանով և ունի իրեն ուղեկցող շուն: Հանդիպում են ցուլերի պատկերներ՝ ծեփած երկանով և քտանով պայրերին: Այստեղ նույնպես գերիշխողը որսի տեսարաններ են, որսորդական կյանքի դրվագները:

Վաղ ժամանակի օրինակներ հանդիպում են Գեղամա լեռներում: Որսի տեսարաններում սովորական են ոչխարները, այծերը, ցուլերը, քիզոնները, եղջերուները, շներն ու գիշատիչ կենդանիները: Վերջիններս հավանաբար վազորդի ընտանիքին են պատկանում: Մարդկանց մարմնները փորդ են, ոտքերը՝ զանգվածոթ, երբեմն՝ երկար, իրանը քարակ է, գոտիավորված, գլուխը՝ մեծ ու կլոր: Ավելի ուշ ժամանակի նկարները ուրվագծորով են, տեխնիկապես ավելի կատարյալ: Վերջիններս հանդիպում են Գեղամա և Ձանգեզուրի լեռներում: Հետաքրքիր է ցուլի և մարդու ոճավորումը: Գեղամա լեռների պատկերային արվեստը տարիքով և ոճավորմամբ կապված է Արագածի և Ձանգեզուրի պատկերների հետ, զարգացել է նույն ճանապարհով՝ պարզունակ գծային, ապա՝ առավել իրատեսական, իսկ հետո՝ կլորուկ ոճավորված: Վերջիններս տարբերվում են նուրբ գծերով: Հավանաբար, նկարիչը փորագրել է ավելի անուր նյութից պատրաստված գործիքով և ավելի վարպետորեն: Պատահում են նաև ավելի քարզ կոմպոզիցիաներ: Ժամանակի ընթացքում գծերը հողմահարվելով խամրել են, և առաջացել է ժամգի գույնի փառ՝ պատինս:

Մի քարի վրա պատկերված է մարդկանց խումբ, վերևում և ներքևում, առաջին պլանում երևում են կենդանիներ: Եղջերուների և այծերի մեծ փվեց ցույց տալու համար՝ նկարիչը երբեմն ավելացրել է ոտքերի փվեց կամ միայն եղջերուներ է նկարել:

Պատկերի արվեստին խոչը չէ մարդու հանդիպ վերաբերումը: Այն բնորոշ է Հայաստանի ուշ միջին քարի դարին, նեոլիթին և պղնձի դարին, երբ ծգտել են մարդուց առավել մանրամասն փորագրել՝ կարծես ընդգծելու համար նրա առաջատար դերը:

Հին Հայաստանի արվեստում բնութային հիմնական շարժիչ ուժը մարդն է: Ժայռապատկերներն իրենց ընդլայնված պարզ պատկերացում են տալիս ժամանակի կյանքի մասին: Տղամարդիկ համայն մերկ են, կանայք՝ հագնված: Հայտնի է, որ մինչև նեոլիթ մարդու հիմնական զբաղմունքը որսն էր: Որսում էին ազնիվ եղջերու, քարառ, վայրի ոչխար, այծյամ, իսկ նոր քարի դարի ժայռանկարներում պատկերված է նաև շուն: Վայրի կենդանիների որսը պատկերելիս նկարիչը ապշեցուցիչ դիտողականությամբ է դբստորդել: Առջի կյանքում որսորդն է՝ տեղով, նետ-աղեղով զինված: Լեռները երկու ձև են՝ մեծ լայնի աղեղը երկար ու լայն կնճարի տեսք ունի, փորքիկ աստիճանի կենտրոնում փոսիկ ունեն: Շատ հնա-

րավոր է, որ մեծ աղեղները բնորոշ են ավելի հեռավոր ժամանակներին: Դատելով Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից՝ վաղ նեոլիթի ցեղերը ընտելացրել էին միայն շանը, իսկ զարգացած նեոլիթի ժամանակաշրջանում ընտելացված էին նաև ոչխարն ու այծը:

Ժայռապատկերներից մեկը հետաքրքիր որսի տեսարան է. որսորդը կտրել է որսի ճանապարհը, իսկ քիչ վեր նույն կենդանիները զեն են առել ուրիշ որսորդների, որոնք սպասում են տեղեզուլ: Որոշ նկարներում պատկերված են գլուխները առանց մեկնած, տեգերը, նետ ու աղեղները պարզապես որսորդներ, որոնք հալածում են քարայծերին ու եղնիկներին:

Հայաստանի քարե լեռնային գոտիներում խաչմերուկները երկար էին մնում, քանի որ այնտեղ առանձնահատուկ բարենպաստ պայմանների չնդրիվ ոչ միայն մեծ քանակությամբ վայրի կենդանիներ էին բազմացել, այլև ժամանակի ընթացքում տարածում էր գտել նաև անասնապահույունը: Այդ ժամանակաշրջանի ժայռապատկերները պատկերացում են տալիս քարի դարի որսորդ-անասնապահների մասին:

Հայաստանի ժայռապատկերների ճշգրիտ փճագրում գոյություն չունի, նրանց քայքայման տարիքը որոշելը խիստ դժվար է, քանի որ դրանք չեն ուսումնասիրվել հնագիտական հայտնագործություններին զուգահեռ: Տարիքով նրանք չեն հանդնկնում հայտնի նախնադարյան հայտնի կայաններին և բնակավայրերին հետ: Բացի այդ հնագիտական հուշարձանները և առավել ևս քարե գործիքները, քացատույթյանը Արագածի (Ձաղաներ) նյութերի, չեն կապվում ժայռապատկերների տեղավայրերի հետ: Գոյություն ունեցող սահմանափակ քանակությամբ նյութերը քակարար չեն դրանք տարիքը որոշելու համար: Այդ իսկ պատճառով այդ հուշարձանների ժամանակագրության պարբերացման և քվազրման հարցերը մնում են չլուծված: Ամենից դժվար է որոշել վաղ շրջանի ժայռապատկերների տարիքային սահմանը: Հնագիտական նյութեր ունեցող մի շարք քարայրերի նկարների համեմատումը ժայռապատկերների հետ, հնարավորություն է տալիս մոտավոր քվազրման կատարել: Այդ նպատակով մեծք համարել ենք նրանցում առկա կենդանական շխտարից՝ պատմական տվյալների հետ: Այդ նկարների մոտավոր քվազրմանը աշխատանքներիս մեջ ենք ընդունել պատմիչի գույնը, որը ժամանակին համապատասխան անցում է կատարում մուգից դեպի քաղ երանգները, ինչպես նաև նկարների ոճը, կատարման վարպետությունը և բովանդակությունը:

Գեղամա լեռների, Արագածի և Ձանգեզուրի ժայռապատկերների քվազրումը ղվարանում է նաև այն պատճառով, որ մի շարք դեպքերում տարբեր ժամանակներում կատարված նկարները կողք-կողքի են: Ինչպես ասել ենք, նրանք մեք ամենավաղը են համարվում սխեմատիկ, մի շրջիտատվող գծով կատարվածները, որոնք շատ վատ են պահպանվել: Իհարկե, Հայաստանում պահպանվել են նաև եզակի շատ հին ժայռանկարներ, որոնք պատկերում են անհետացած փղեր, վայրի ցուլեր և հսկայամարմին այլ կենդանիներ:

Հայաստանի Հանրապետությունում հնագույն ժայռապատկերը գտնվել է Ջերմուկում, որը հիշեցնում է փղը կամ մամոնտ, հավանաբար, բնորոշ վերին պալեոլիթին: Կատարման տեխնիկայով այն նկար է, ոչ քե փորագրություն:

Հայրող ժամանակաշրջանին են վերաբերում Արագածի քարայրային նկարները՝ որսի տեսարաններ առանց շան (նկ. 1, 2):

¹ Գ. Զ. Կարամյան, Գ. Գ. Սահյան, Ժայռապատկերները Սյունիքում, «Մովսեսյան արվեստ», 1967, N 1, էջ 31-38; Սյունի Հայաստանի հնագույն պատմության նորաստիպ հուշարձաններ, ԳԳԳ, 1969, N 1, էջ 275-283, նույնի Սյունիքի ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 4, եր., 1970:

Արագածի Նախնադարյան արվեստը առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Այդ քարայրում գտնված մեզոլիթյան գործիքներից դատելով ժայռապատկերները մեզոլիթի ժամանակաշրջանի են:

Գեղամա լեռներում ներկայումս հաշվվում են հազարավոր ժայռապատկերներ՝ նեոլիթին, պղնձի, բրոնզի դարերին պատկանող:

Պետք է ենթադրել, որ Հայաստանի ժայռապատկերները գոյություն են ունեցել դեռևս վերին պալեոլիթի ժամանակաշրջանում: Այդ արվեստը ստեղծողները որսորդների, ապա անասնապահների բազմաթիվ սերունդներ են, որոնք այդ հեռավոր ժամանակներում բնակեցնում էին Նշված վայրերը: Ավելի ուշ՝ նոր քարի և պղնձի դարերում, անասնապահների արվեստը կատարելության հասավ և երկարատև զարգացում ապրեց՝ մի քանի հազարամյակ:

Հայաստանում պղնձի դարի ժամանակաշրջանում ի հայտ են գալիս ձիերի և այլ քաջող կենդանիների, ինչպես նաև արորի և սալյի պատկերներ: Այդ ժամանակաշրջանի պատկերները հետզհետե դառնում են ուրվագծային: Առավել ուշ ժամանակների աշխատանքները տարբերվում են ոչ ծիայն մտով, այլև պատկերվող առարկայի համոզելի վերաբերմունքով: Մարդկանց և կենդանիների ուրվագծերը հստակություն են ձեռք բերում, ի հայտ են գալիս նույնիսկ դիմագծերը: Վատ է թվագրված նաև հաջորդ ժամանակաշրջանը, որը նշանավորվում է կենդանիների ուրվագծային պատկերմամբ:

Այսպիսով, Հայաստանի նախնադարյան հասարակության ժամանակաշրջանի պատկերները իրենց բովանդակությամբ և ոճական առանձնահատկություններով բաժանվում են մի քանի հիմնական շրջանների:

1. **Հայաստանի ժայռակարգության հնագույն շրջանի** նմուշը վրդի (մամոնտի) պատկեր է: Փղը-մամոնտ ներկայացնող ժայռապատկերը հատուկ է ուշ հին քարի դարին (վերին պալեոլիթ՝ 40000-12000 տարի մ.թ.ա.):
2. **Միազնի ժայռապատկերների շրջանը**, որը նշանավորվում է այծերի ու ուխարների, ինչպես նաև որսի տեսարանների, նետ-աղեղով ու տեգերով զինված մարդկանց (առանց շան մասնակցության) պատկերների անակառուցությամբ: Դա բնորոշ է միջին քարի դարի՝ մեզոլիթի (12000-8000 տարի մ.թ.ա.) ուշ շրջանին:
3. **Խորաքանդակ զծային ժայռապատկերների ժամանակաշրջանը**, երբ ի հայտ են գալիս բազմաֆիգուր սյունետային նկարներ (բազմազան կենդանիներ, այծամների, ուխարների, ցուլերի, եղնիկների որս և նետ ու աղեղով զինված մարդիկ՝ շների ուղեկցությամբ): Սա վաղ հողագործության և անասնապահության ժամանակաշրջանն է՝ բնորոշ նեոլիթին (7000-4000 տարի մ.թ.ա.):
4. **Եզրագծային ժայռակարգների ժամանակաշրջան**. մարդկանց և կենդանիների ֆիգուրները եզրագծերով են, գերակշռում են բարդ համադրություններն ու սյունետային պատկերները: Ի հայտ են գալիս ձիեր, ծիպվորներ՝ զինված նետ ու աղեղով, շների հետ, այծամների, ուխարների, ցուլերի և եղնիկների որսի տեսարաններ: Գողագործական և անասնապահական տնտեսության մեջ կիրառվում են քաջող կենդանիներ՝ բնորոշ էնեոլիթ – պղնձ-քարի դարին (3000-2000 տարի մ.թ.ա.):

ժայռապատկերների փոքրիկ խումբը (գերազանցապես Սյունիքի յուրերը) կարելի է վերագրել ավելի ուշ ժամանակի՝ մ.թ.ա. առաջին հազարամյակին: Նշված չորս շրջանների ժայռապատկերները հանդիպում են ամենուր, իսկ վաղ ժամանակաշրջանների հին նմուշները պահպանվել են սակավաթիվ վայրերում:

Արագածի, Սյունիքի և Գեղամա լեռների լավագույն ժայռապատկերներն իրավամբ կարող են հանձնարվել Հայաստանի նախնադարյան արվեստի գլուխգործոցներ:

Արևմտյան Հայաստանում (Փիրին-Ադիլամանի և Կարսի շրջաններում) նույնպես լայնորեն տարածված են ժայռապատկերները: Երանք հայտնաբերվել են 1937 թվականին ոչ մեծ քարայրում՝ Փալանի-Ադիլաման-Մալաթիա տանող ճանապարհին: Քարայրը կազմված է երեք խոր որմնակտրոշերից: Երանցից երկուսում պատկերացված նկարներ կան: Դրանք փորագրված են կոպեքար ժայռին և պատկերում են ոճավորված վայրի այծեր է: Պիտաը ենթադրում է, որ դրանք կարելի է վերագրել վերին պալեոլիթի մաղենյան ժամանակաշրջանին և որոշ նմանություններ է գտնում Առաջավոր Ասիայի, Հյուսիսային Աֆրիկայի և Իսպանիայի ժայռապատկերների հետ:

Ելնելով Հայաստանի Հանրապետության ժայռապատկերների (Արագած, Գեղամա լեռներ, Սյունիք) առանձնահատկություններից՝ մենք եզրակացնում ենք, որ Փիրինի (Ադիլաման) և Կարսի յուրերը չի կարելի թվագրել ուշ վերին պալեոլիթից և մեզոլիթից ավելի վաղ, ինչպես և չի կարելի թվագրել ավելի ուշ ժամանակով, քան պղնձի դարն է:

Այսպիսի եզրակացություն ենք հանգում դիտարկելով պղնձի դարի բարձր գեղարվեստական արժեք ունեցող նկարներն ու քանդակները, որոնք իրենց զարգացումը են ստացել ինչպես եղնիկների, այծամների, ուխարների, ձիերի, շների ուրվագծային նկարներում, այնպես էլ արտասովոր քանդակներում:

* Այս աշխատությունը պատրաստ է եղել հրատարակության 1970 թվականին, ուստի հղում չկա հետազոտյալ տվյալներով մասնագիտական գրականությանը:

- Քարտեղյան Լ. Ա., *Նոր Ելուքեր Դայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի պատմության վերաբերյալ*, ՊԲՀ, 1966, N3:
 Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Գ., *Ժայռապատկերներ Սյունիքում*, «Սովետական արվեստ», 1967, N1:
 Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Գ., *Դայաստանի հնագույն պատմության նորահայտ հուշարձաններ*, ՊԲՀ, 1969, N1:
 Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Գ., *Սյունիքի ժայռապատկերները, Դայաստանի հնագիտական հուշարձանները*, հ. 4, Երևան, 1970:
 Դակիանցյան Գ. Ա., *Հնուրան մի քանի հիշատակարաններ*, «Արարատ», 1914, N1:
 Плотровский Б. Б., *Археология Закавказья*, JL, 1949.
 Սամուելյան Խ. Ա., *Հին Դայաստանի կուլտուրան*, հ. 1, Երևան, 1931:
 Սարգսյան Ա. Գ., *Նախնադարյան հասարակությունը Դայաստանում*, Երևան, 1967:
 Տեր-Մովսիսյան Ա., *Արարատի և Արագածի գագաթներին*, «Արարատ», 1913, N1:
 Ջալալբար Ալի., *Արագածը պատմության մեջ*, Երևան, 1935:

ԳԵՂԻՆԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑՄԱԿԸ

- С. А. Сардарян, *Палеолит в Армении*, Ереван, 1954.
 Ա. Գ. Սարգսյան, *Նախնադարյան հասարակությունը Դայաստանում*, Երևան, 1967:
 С. А. Сардарян, *Древнейшая история и культура Армении*, Ереван, 1971.
 Պալեոլիթը Դայաստանում, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, քաղմաստորրյակ, հատոր 1, Երևան, 1971:
Մեզոլիթը և նեոլիթը Դայաստանում, Հայ ժողովրդի պատմություն, քաղմաստորրյակ, հատոր 1, Երևան, 1971:
 Ա. Գ. Սարգսյան, *Դայաստանը քաղաքակրթության օրրան*, Երևան, 2004:

Armenian Petroglyphs from Bronze to Stone Ages is archeologist Sandro Sardaryan's last unprinted study published now, 15 years after the author's decease.

It is difficult to overestimate S. Sardaryan's contribution to the ancient history of Armenia. In result of nearly a century of studies conducted by Armenian and foreign scientists, only 4000 years were attributed to the history of Armenia. The very few artifacts of the Stone and Bronze ages were not substantiated. Following the meticulous study of the area in Aragats initiated in 1944, S. Sardaryan has discovered 12 site-workshops of the primitive man on the slopes of Mount Artin: *in fact, the most ancient and longest period of the history of mankind was revealed and described by that. It has been confirmed that the primitive man lived in the territory of our country millions of years ago and that our country is a part of the wide area where the man has originated, taken shape, and passed all the phases of development; at that, this process has been continuous.*

'Paleolit in Armenia', a Russian-language monography published in Yerevan in 1954, has been declared one of the most significant achievements of the Soviet archeology and has entered into scientific circulation. The compilations such as *Essays on USSR History, The History of USSR, World History, and The Primitive Society*, a monography by Academician P. Yefimenko, begin with the Armenian Paleolit.

The book *Paleolit in Armenia* has been translated into French. Individual chapters of *The Primitive Society in Armenia*, a book published in 1967, have been published in British archeological periodicals and attracted the attention of foreign scientists.

Charles Barney, a professor of the University of London and a prominent archeologist who has conducted very productive excavations in Western Asia, used his findings and those of S. Sardaryan to publish his work titled *Ararat and Caucasia; the Population of Hill-Habitations*.

Sardaryan has conducted studies of petroglyphs spread over the slopes of Aragats and Geghama Mountains from 1945 to 1961 and 1963 to 1982 parallel with his regular excavations in Shengavit and lectures at the Yerevan State University.

The petroglyphs of Aragats and Geghama Mountains, as the reader will see, are numerous and diverse. They represent the world as perceived by ancient people. Moreover, there are petroglyphs that are yet to be deciphered.

I am convinced that this book will raise extensive response. The petroglyphs will be of great interest not only for experts of science and arts, but for wide range of common readers as well.

Grigor Karakhanyan

ARMENIAN PETROGLYPHS FROM STONE TO BRONZE AGES IN ARMENIA*

Among the monuments of the material culture of the Stone Age in Armenia, petrogllyphs¹ found in a number of locations have a significant role. They have attracted the archaeologists' attention many times and have risen meditations upon the mystery of their age and origin. This matter is not fully resolved yet even though the petrogllyphs are of no lesser importance for shedding light upon the history of the primitive human than the Stone Age cave images in Europe.

The petrogllyphs that we are interested in are of a unique style and rich content. On the slopes of Aragats Mountain, in different areas of Geghama Mountains, on Paytasar and other locations now abandoned and deserted, in 1945-1980, we were able to discover numerous images of roes, moufflons, deer, dogs, horses, donkeys, buffalos, carnivores, women, hunters (armed with bows, arrows, and spears), birds, wagons pictured through carving on smooth surfaces of rocks (pic. 1-205, etc)². They are not only of historical, but also of important artistic significance due to their unique style and rich contents.

The sites of discovery of petrogllyphs in Armenia may be considered among the most outstanding monuments of the ancient times. Such places occupy enormous areas and are mostly encountered in shallow mountain valleys of Geghama Mountains, elevated slopes

* Translated from Armenian by **Zuhrah Sarkissian**.

¹ S. H. Sardaryan, *The Primitive Society in Armenia*, Yerevan, 1967, p. 113-122, table XIX-XXXII, pic. 24-29.

A small number of petrogllyphs have been discovered in Armenia earlier. The first data on petrogllyphs of Aragats Mountain have been presented by Grigor Ghapantzyan (*A Few Memories of Antiquity*, Ararat Magazine, 1914, no. 1, p. 95).

Mestrop Ter-Movsissyan has seen several similar petrogllyphs on the elevated slopes of Aragats (*On the Tops of Ararat and Aragats*, Ararat Magazine, 1913, no. 1, p. 66).

The few petrogllyphs discovered by G. A. Ghapantzyan and M. Ter-Movsissyan have been referred to by Kh. S. Samvelyan (*The Culture of Ancient Armenia*, vol. 1, Yerevan, 1931, p. 162-163).

In 1930s, Ashkharibek Kalantar had been studying the petrogllyphs, and he had discovered another small number of them on the slopes of Aragats mountain as well (A. Kalantar, *Aragats in History*, Yerevan, 1935, p. 73-74, pic. 22, 23). The relevant materials have been published by L. A. Barsigheyan (*New Materials on the History of Art of the Ancient Period in Armenia*, IHPM, 1966, no. 3, p. 147-160).

B. B. Piotrovsky has also studied petrogllyphs and their chronology (*The Archaeology of Transcaucasia*, Leningrad, 1949).

A few geologists, A. P. Demyokhin, V. Avetisyan, S. P. Balyan, E. Malkhaayan, have photographed the petrogllyphs which they had discovered in Geghama Mountains, Zangezour, and Jermouk during field works. In 1966-1968, G. H. Karakhanyan and P. G. Safyan discovered a large number of petrogllyphs on Ughtasar Mountain in Zangezour (*Petrogllyphs of Syunik. The Archaeological Monuments of Armenia*, vol. 4, Yerevan, 1970).

² In 1963, architect T. E. Gevorgyan made on-site drawings of the petrogllyphs discovered on the slopes and in caves of Aragats Mountain. In 1963 and 1964, architect Suren Petrosyan accompanied us to Geghama Mountains and made on-site drawings of petrogllyphs at our instructions. Later, knowing their location, S. Petrosyan published the articles and arranged exhibitions acting as the finder of the petrogllyphs in Geghama Mountains. After 1964, the drawings of the petrogllyphs in Geghama Mountains were made by architects T. Y. Gevorgyan and Y. A. Tamanyan.

and caves of Aragats Mountain, and in the mountains of Syunik (Sisian).

Their geographic layout reveals a certain pattern. In petrogllyphs of Geghama Mountains, images of animals and people armed with bows and arrows dominate. They can be found in piles of stone blocks in dales, mostly on the slopes of low hills. The range of such dales stretches north-east from Artiz village to Paytasar and further to Ziarat mountain. Bunks of stone blocks with petrogllyphs are piled up along this range which sides with the summer grassland belt at upper alpine meadows.

The petrogllyphs of Aragats and Geghama Mountains are located on the highest mountain belts of Armenia, in stony dales. Among them, Paytasar has the richest collection at 3 000 m above sea level. At present, the area is the most convenient summer grassland for migrant cattle breeders and, presumably, a place of worship or a meeting spot for mountain hunters and cattlemen. Dailes with scattered fragments of cliffs covered with images stretch for 50 km, forming some kind of wonderful open-air art gallery.

The elephantine images in Jermouk and the ones picturing a migration of roes drawn on the walls of a cave in Aragats are among the most ancient monuments of petrogllyphic art in Armenia. The latter composition displays strings of herds consisting of longicorn roes and calves, led by roe-buck; they are being chased by hunters armed with spears, bows and arrows (pic. 1, 2).

The petrogllyphs of such an early period stand out by their extremely simplified linear images composed by a few straight lines in Aragats (Zaghaz): their details diminish gradually until turning into geometric figures. Among the monuments of the early period, the carved images of wild buffalos are particularly notable. The remains of these extinct species have been discovered in settlements of the New Stone Age and the Copper Age in Armenia. Scratched on the bulk of a cliff, this image, presumably a piece of ancient art, has captured the moment when a hunter accompanied by two dogs transfixes a crook-horned animal (buffalo) with an arrow. A little lower, a man is pictured with his arms stretched aside and also a goat below the dogs (pic. 176).

The image of a man holding the handle of a plough is of exceptional interest. The second rock bears the images of 6 deer and a man armed with bow and arrow and accompanied by a dog. An unidentified beast looking like a lion is enclosed in a circle. All the images represent outline drawing. There are also three- and two-wheel open and covered carts among the images (pic. 52, 53, 54). In another segment, in the central part of the rock, there is a cart with a man and a woman armed with bows and arrows standing on it. There are circles drawn on the woman's head and on the both sides of her legs. On the right, there are two naked women, one with her arms extended forward and the other with her arms raised over her head (pic. 50).

The image of a man standing on a he-goat and holding its horns is somewhat different. A hunter stands across the road; a dog chases the he-goat. On a cliff next to them, there are three deer and an archer with a quiver on his side (pic. 49).

Large wild animals have been the main subjects for the art of the early age. Yet, the primitive artist has not been indifferent to the characters. Not far from Paytasar, on a cliff fragment blackened by time, a strongly dramatic scene is pictured. A doe shelters its kid between the legs as if attempting to protect it from the hunter and dogs (pic. 4).

³ There are many petrogllyphs in Kars, Pirin (Western Armenia) and other regions.

The bulk of the petroglyphs of the early period consists of various compositions including images of bulls, deer, roes, sheep, horses, and birds. The images are mostly of couples: the female and the kid, the male and the female. Images showing long strings of the same animals are quite characteristic.

However, group images picturing hunting scenes, animals, dogs, people armed with ropes have their parallels in different places: an evidence of the cultural nature of these petroglyphs which relate to the magical rituals of ancient hunting. Similar images showing proceeding strings of deer, goats, horses, birds have been carved on pottery discovered in Shen-gavit (III Millennium B.C.).

In ancient petroglyphs, the nudity of men and women is depicted in full detail. Men and women are armed with bows and arrows and accompanied by dogs.

On one of the rocks, a man, a woman, and a child are pictured with their hands in the air. Another composition displays a man and a woman with beast-like heads: supposedly, they are wearing masks. On the third, a man feeds a domestic goat (pic. 129). There are certain everyday features in the "Hunting Family" scene. Perhaps, it had been induced by some ritual. A hunting scene relates to a later period; its two-dimensional style is characteristic for the art of the hunting era.

In petroglyphs performed through engraving, the artistic skill for group images has achieved perfection. Such images surpass the masterpieces of Paleolith. A new feature, multi-figure compositions, appears in them. A composition in Geghama Mountains realistically pictures a group of hunters, including a woman and a child, armed with a bat, a spear and a harpoon, ropes, bow and arrows. Accompanied by dogs, they are chasing animals: wild sheep, roes, chamoises, deer, and bulls. The armed people and the animals are placed on different sides of the image. The composition has an astonishing dynamics; the figures are bent forward with their legs wide apart. The individual features of the archers standing with drawn bows have been captured quite precisely. The animals are aimed at with bats, arrows, spears, harpoons, and nooses.

One of the characteristic features of the Armenian petroglyphs is the lack of painted images. The rare traces of painting show that some of the petroglyphic images have once been colored with mineral paints (mostly ochre), yet no color images have been found. Studies of the caves may offer some explanation of this matter.

Not large, and yet masterfully carved outline figures of animals (roes, deer, wild bulls) and people relate to the era of hunting lifestyle in Geghama Mountains, Aragats, Zangezour. These images demonstrate certain skills in truthful portrayal of animals and aspirations for artistic comprehension of the characters. For stronger expressiveness of the outlines, the artist has engraved the lines as if to underline the dynamics of the character. Here, the brilliant mastership of the ancient artist combines with thorough knowledge of the subject pictured, which reflects in the images of hunters, roes, deer, horses, donkeys, and birds. The deer are small and homogeneous, and yet each of them has unique features and expressiveness of its own. The singularity of the artistic performance has enhanced the dynamics and the tensivity of the animal's image. By detailed linear engraving, not only the silhouettes, but also the individual parts outlined by distinct strokes. The skillful performance organically bound with the plot have resulted in deep expressiveness of the image.

The art of the New Stone Age of the following period, the period of cattle-breeding and farming, is more diverse. The best reflection of this are the petroglyphs scattered around the

slopes of the hills in the south-western part of Paytasar. Multiple eroded cliffs form some kind of square with a surface resembling an artist's canvas. Thorough studies of these petroglyphic monuments of Aragats and Geghama mountains prove that the art of those days has had a long period of development. Here, on separate rocks side by side, images performed at different times have been found. Some of them represent linear pictures of an earlier period. They have been performed in somewhat schematic manner and this sometimes makes it impossible to interpret them. Many of them still remain incomprehensible, e.g. those picturing various monsters. On a number of rocks, the monsters are pictured next to goats and dogs. These are preternatural creatures with massive, long, and curved bodies, long crooked legs, aquiline claws and beast-like heads on long necks, and horns (pic. 97, 98, 99).

By the end of New Stone Age, sheep-breeding took shape in Armenia and the graphic art in Geghama Mountains entered a new phase. Complex-plot engraving appeared to picture the migration of the inhabitants and the herds from plains and lowlands to higher mountain belts. The earliest samples of graphic art of this region date back to the cattle-breeding period. There are thousands of them in the rocky dales of Geghama Mountains and Aragats. On eroded rocks of black basalt, images of moufflons, roes, bulls, deer, and other animals, even horses, have been carved. By content, these images are similar to the petroglyphs in Syunik (Zangezour)¹. The latter ones also picture roes, gazelles, bison, aurochs, boars, deer, and horses. The carnivores are represented by jaguars, lions, and cave bears. Humans are pictured in close-up manner: they are armed with bows, arrows, spears, shields, and accompanied by dogs. Images of bulls yoked to two- and four-wheel carts may be found as well. Hunting scenes dominate here, too; mostly, episodes from the hunters' life are pictured.

Early instances of petroglyphs have been discovered in Geghama Mountains. In hunting scenes, usually sheep, roes, bulls, bison, deer, dogs, and carnivores, supposedly of Felidae family. The human figures are minimalistic: with short, sometimes longer massive legs, slim bodies with thin waists, large round heads. Later, the images become outline and have more complex forms. Such petroglyphs may be found in Geghama and Zangezour Mountains. The stylization of the bull and the human figures is quite interesting.

It is notable that the graphic art of Geghama Mountains, which relates to the petroglyphs of Aragats and Zangezour by its age and stylization, has developed the same way, from primitive linear-natural images to realistic ones and then, with vivid stylization, to outline images of the later period. The latter ones stand out for their finer lines; obviously, the artist had been using harder tools to carve the stone more skillfully. The compositions become more complex, too. In the course of time, the carved lines have eroded, faded, and developed a rust-color patina.

On one of the rocks, the image of a group of people is placed on the top and a group of animals is pictured at the bottom in the foreground. To indicate a multitude of deer, the artist had sometimes added extra legs or pictured only the horns.

The art of Paleolith has never addressed the humans unlike the petroglyphs of the Late Middle Stone Age, Neolith, and the Copper Age in Armenia. This is apparent from the artist's efforts to carve the human figures most carefully and in detail as if to stress their leading role. The human has been in the very essence of the art of Ancient Armenia as the Nature's

¹ G. H. Karakhanyan, P. G. Safyan, *The Petroglyphs in Syunik*, "Soviet Art" magazine, 1967, no. 1, p. 31-38. Same authors, *The Newly Discovered Monuments of Ancient History of Armenia*, HPM, 1969, no. 3, p. 275-283. Same authors, *The Petroglyphs of Syunik, The Archaeological Monuments of Armenia*, vol. 4, Yerevan, 1970.

main driving force. The narrative feature of the petroglyphs and the accentuation of the details offer a rather clear understanding of the life of the people of that time. Men are often naked, while women are clothed.

It is known that hunting had been the humans' main occupation until Neolith. They hunted red deer, chamoises, wild sheep, and roes, but there are also dogs pictured in the images of the New Stone Age. The artist has been stunningly observant while picturing hunting scenes. The hunter is in the foreground, armed with spear, bow and arrow. Two types of bow are pictured: the larger bow looks like a long and wide arch and the smaller ones have a curve in the middle. It is highly probable that the larger bows have been typical for earlier times.

Judging from the images in Geghama mountains, only the dog had been considered a domestic animal in Early Neolith tribes, but in developed Neolith, sheep and goat appeared.

One of the images shows a remarkable hunting scene: a hunter intercepts an animal, while a little higher the same animals come across other hunters who threaten the formers with spears. Some pictures show hunters chasing chamoises and deer with their heads directed forward and spears, bows and arrows held out.

The migrating people have stayed longer in high-altitude mountain belts of Armenia since, due to very favorable living conditions, there have been large numbers of wild animals in these areas. Moreover, cattle-breeding developed here with time as well. The images picturing this era tell us about the hunters and cattle-breeders of the Stone Age.

There is no precise dating of the Armenian petroglyphs. The determination of their absolute age is extremely difficult since they have not been studied parallel with the archeological findings. They do not match age-wise with the known primitive sites and settlements. At that, the archeological monuments and, moreover, the stone tools, except for the materials excavated on Aragats (Zaghas), do not correspond to the places where petroglyphs exist. The materials existing in limited numbers are insufficient for determination of their age and, therefore, the issues related to the chronology, systematization, and dating of these monuments still remain unresolved. The age limits of the petroglyphs of the early period are the most difficult to determine.

Comparison of a number of petroglyphs (offering archeological material) with the images on cliff fragments has allowed to conduct approximate dating. Thereto, we collated the fauna pictured in them with historical data. In conducting approximate dating of these images, for the time being, we proceed from the color of the patina which displays transition from darker to lighter hues depending on age, as well as from the style of the images, the skill of performance, and the contents.

The dating of the petroglyphs in Geghama Mountains, Aragats, and Zangezour is even more complicated since in a number of instances there are images carved in different times on rocks arranged very close to each other. Among them, as mentioned above, the ones performed schematically in a single uninterrupted line are considered to be the earliest. At that, they are very poorly preserved.

Naturally, the older petroglyphs have appeared in Armenia very early; an evidence of this are the figures of extinct elephants, wild bulls and other gigantic animals.

The most ancient petroglyph in the Republic of Armenia has been discovered in Jer-mouk. It represents an image resembling an elephant or mammoth, apparently, an animal characteristic for Upper Paleolith. Afterwards, this image has been replaced with so-called linear carving.

The cave images of Aragats, picturing hunting scenes without dogs, are attributed to the next following period (pic. 1,2).

The primitive art of Aragats is of particular interest. Mesolithic tools found in the caves enable to attribute the petroglyphs to earlier times (Mesolith).

In Geghama mountains, there are thousands of petroglyphs which date back to Neolith, Copper, and Bronze Ages.

Supposedly, the petroglyphs existed in Armenia as early as in Upper Paleolith. The creators of this kind of art have been many generations of hunting and cattle-breeding men who inhabited the aforementioned areas those distant times. Significantly later, in the New Stone and the Copper Ages, the art of the cattle-breeders reached a higher level and developed further for quite a long time, a few millennia.

In the Copper Age, images of horses and other draft animals appeared along with images of ploughs and carts. The drawing style in that period gradually became outline. The works of later times differ not only by their form, but also by the approach to the pictured subject: the outlines of people and animals are more vivid and even facial features are pictured. The next following period remarkable for the transition to linear imaging of animals is poorly dated, too.

Hence, the petroglyphs of the primitive society era in Armenia are divided into a few main periods due to the peculiarities of their contents and style.

1. The monuments of **the most ancient period of Armenian petroglyphs**, the figures of mammoth-elephants. The period of petroglyphs picturing these animals is characteristic to the late Old Stone Age (Upper Paleolith), 40000-12000 B.C.
2. **The period of unilinear petroglyphs**, representing the appearance of goats and sheep as well as hunting scenes with people armed with bows, arrows, and spears, without dogs. This is a period characteristic to the late Middle Stone Age, Mesolith (12000-8000 B.C.).
3. **The period of engraving with deeper outline**, when multigure anecdotic images of various animals, hunts for roes, sheep, bulls, deer, and people armed with bows and arrows accompanied by dogs. This is the period of early farming and cattle-breeding characteristic for Neolith (7000-4000 B.C.).
4. **The period of carved outlines and silhouettes**: the figures are pictured by outlines; complex compositions and anecdotic pictures. They show horses, people on horseback armed with bows and arrows, scenes of hunting for roes, sheep, bulls, deer. In the farming and cattle-breeding practices, draft animals have been used, which are characteristic for Eneolith, the Copper-Stone Age (3000-2000 B.C.).

A small group of petroglyphs (mostly the materials discovered in Syunik) may be even attributed to a later period, the first millennium B.C.

The petroglyphs of these four periods can be found everywhere, while the ancient monuments of earlier eras have preserved in a very few places. The best images found in Aragats, Syunik, and Geghama Mountains may by right be considered masterpieces of the primitive art of Armenia.

In Western Armenia (in the surroundings of Pirin-Adiyaman and Kars), petroglyphs are widespread, too. They were discovered in 1937 in a small cave by the road to Palanli, Adiyaman, Malatia. The cave has three deep niches: the two of them have patinated images. They have been carved on limestone cliff and picture stylization of wild goats. E. Pitar believes that

they may be attributed to the Magdalenian era of Upper Paleolith and finds a certain similarity between them and the petroglyphs of Fore-Asia, North Africa, and Spain.

Considering the specifics of the petroglyphs of Armenia (Aragats, Syunik, Geghama Mountains), we come to the conclusion that the materials found in Pirin (Adiyaman) and Kars cannot be attributed to any time earlier than the late Upper Paleolith and Mesolith, as well as later than the Copper Age.

This conclusion of ours is supported by studies of highly valuable artistic pictures and statuettes of the Copper Age, which demonstrate the development of the performance both in outline images of deer, roes, sheep, horses, dogs and in expressive statuettes of these animals.

LITERATURE

- Barsegyan, L. A.:** *New Materials on the History of Art of the Ancient period in Armenia.* HPM, 1966, no.3 (in Armenian).
- Karakhanyan G. H., Safyan P. G.:** *The Petroglyphs in Syunik.* "Soviet Art" magazine, 1967, no.1 (in Armenian).
- Karakhanyan G. H., Safyan P. G.:** *The Newly Discovered Monuments of Ancient History of Armenia.* HPM, 1969, no.3 (in Armenian).
- Karakhanyan G. H., Safyan P. G.:** *The Petroglyphs of Syunik.* The Archaeological Monuments of Armenia, vol. 4, Yerevan, 1970 (in Armenian).
- Ghapantsyan G. A.:** *A Few Memories of Antiquity.* Ararat Magazine, 1914, no.1 (in Armenian).
- Samuelyan Kh. S.:** *The Culture of Ancient Armenia,* vol. 1, Yerevan, 1931 (in Armenian).
- Sardaryan S. H.:** *The Primitive Society in Armenia.* Yerevan, 1967 (in Armenian).
- Ter-Movsisyan M.:** *On the Tops of Ararat and Aragats.* Ararat Magazine, 1913, no.1 (in Armenian).
- Kalantar A.:** *Aragats in History.* Yerevan, 1935 (in Armenian).
- Piotrovsky B. B.:** *The Archeology Transcaucasia.* Leningrad, 1949 (in Russian).

LIST OF AUTHOR'S WORKS*

- Sardaryan S. H.:** *Paleolith in Armenia.* Yerevan, 1954 (in Russian).
- Sardaryan S. H.:** *The Primitive Society in Armenia.* Yerevan, 1967 (in Armenian).
- Sardaryan S. H.:** *The Ancient History and Culture in Armenia.* Yerevan, 1971 (in Russian).
- Paleolith in Armenia.* Multi-volume edition of the history of the Armenian nation, volume 1, Yerevan, 1971 (in Armenian).
- Mesolite and Neolith in Armenia.* Multi-volume edition of the history of the Armenian nation, volume 1, Yerevan, 1971 (in Armenian).
- Sardaryan S. H.:** *Armenia as Cradle of Civilization.* Yerevan, 2004 (in Armenian).

* This monography was ready for publication in 1970, hence it contains no references to specialized literature published later.

* No reference to articles

ДВА СЛОВА

"Наскальные изображения в Армении от каменного до бронзового веков" — последнее неизданное исследование археолога Сандро Сардаряна, которое публикуется через 15 лет после смерти автора.

Трудно переоценить вклад С. Сардаряна в области древнейшей истории Армении. В результате почти века исследований армянских и зарубежных ученых, истории Армении выделялось 4000 лет. Немногочисленные находки, датируемые каменным и бронзовым веками не были обоснованы. После детальных исследований территории Арагаца, начатых в 1944 году, С. Сардарян обнаружил 12 пристанищ-мастерских на склонах горы Артин: **фактически, был обнаружен и освещен самый древний и длительный период истории человечества. Было подтверждено, что доисторический человек обитал на территории нашей страны миллионы лет назад, и что наша страна входит в широкий пояс, где человек образовался, сформировался и прошел все фазы развития, причем беспрепятливо.**

Монография "Палеолит в Армении", изданная в 1954г. в Ереване на русском языке, была признана одним из важнейших достижений советской археологии и вошла в научный оборот. Сборники "Очерки истории СССР", "История СССР", "Всемирная история", а также монография академика П. Ефременко "Первобытное общество" начинались палеолитом Армении.

Книга "Палеолит в Армении" была переведена на французский. Отдельные части изданной в 1967г. книги "Первобытное общество в Армении" были опубликованы в британской археологической прессе и привлекли внимание зарубежных ученых.

Профессор Лондонского университета Чарльз Барни, который провел продуктивные раскопки на территории Передней Азии, опубликовал труд "Арагат и Кавказ, население холмов-пристаней" пользуясь результатами как собственных раскопок, так и произведенных С. Сардаряном.

Исследованиями наскальных изображений, раскиданных по склонам Арагаца и Гегамских гор, Сардарян занимался в 1945-1961 и 1963-1982 годах — параллельно с систематическими раскопками в Шенганите и лекциями в Ереванском государственном университете.

Наскальные изображения Арагаца и Гегамских гор, как убедится читатель, весьма многочисленны и разнообразны. Они являют собой миро-восприятие человека далеких времен. Есть также наскальные изображения, которые все еще нуждаются в расшифровке.

Мы уверены в том, что публикуемая книга вызовет широкий отклик. Наскальные изображения заинтересуют не только специалистов и искусствоведов, но и широкий круг читателей.

Григор Караханян

НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ ЭПОХИ КАМЕННОГО-БРОНЗОВОГО ВЕКОВ АРМЕНИИ

Среди памятников материальных культур Армении эпохи каменного-бронзового веков особое место занимают найденные в ряде мест наскальные изображения.¹ Они не раз привлекали внимание археологов заставляя задумываться над тайной их возраста и происхождения. Эту проблему нельзя считать окончательно решенной и в настоящее время, несмотря на то, что для освещения истории первобытного человека наскальные изображения не менее значительны, чем пещерные изображения каменного века Европы.

Интересующие нас наскальные изображения имеют самобытный стиль и богато содержание.

На склонах горы Арагац, в разных частях Гегамских гор, на Пайтасаре и других местах, ныне заброшенных и безлюдных, нам удалось выявить в 1945-1980 гг. многочисленные изображения: козусей, муфлонов, оленей, собак, лошадей, ослов, быков, хищников, женщин, охотников (вооруженных луками, стрелами и копьями), птиц, телег, выполненных нарезкой на выглаженной поверхности скал (рис. 1-205 и т.д.)² Они имеют не только историческое, но и важное художественное значение.

Места открытий наскальных изображений Армении можно отнести к числу

¹ С. А. Сардарян, *Первобытное общество в Армении*, Ер., 1967, стр. 113-122, табл. XIX-XXXII, рис. 24-29. Наскальные изображения в небольшом количестве были найдены горало раньше. О них имеются сведения у Гр. Капанцяна, по словам которого «у самых снежных «явекан» (селения) горы Арагац, на ряде скал, выявлены следы охоты — олени со своими летящими, собаками...» («Арагат», 1914, №1, стр. 95).

² Сложие изображения заметил также Месроп Тер-Мовсисян на высоких склонах Арагаца, «где представляли рыгаты животные — козусы или олени и люди, вооруженные луками» («Арагат», 1913, №1, стр. 66).

Упомянутые Гр. А. Капанцяном и М. Тер-Мовсисяном наскальные изображения в небольшом количестве повторяются также Х. С. Самелином (*Культура Древней Армении*, т. 1, Ер., 1931, стр. 162-163).

С 30-х годов исследованием наскальных изображений занимался Анхарбек Калаттар, выявив их в небольшом количестве на склонах Арагаца (*Арагац и история*, Ер., 1935, стр. 73-74, рис. 22, 23): Эти материалы отделил сборником недавно издал Л. А. Барсеян (*Новые материалы по древнейшей истории искусства Армении*, ИФЖ, 1966, № 3, стр. 147-160).

Проблемой наскальных изображений и их возрастом интересовался также Б. Б. Пятровский (*Археология Закавказья*, Л., 1949).

Ряд геологов — А. П. Демхян, В. Аветисян, С. П. Балин, Э. Малхасян, в разное время, при проведении полевых работ фотографировали обнаруженные ими наскальные изображения на Гегамском хребте, в Зангезуре и Джармуке. В 1966-1968 гг. в Зангезуре, на горе Ухтасар было найдено большое количество наскальных изображений Гр. О. Караханяном и П. Г. Сафьяном (*Наскальные изображения Сопхиса, Археологические памятники Армении*, т. 4, Ер., 1970).

³ В 1963 году наскальные изображения пещер и склона Арагаца копировал архитектор Т. Е. Геворкян. Летом 1963 и 1964 гг. для копирования части наскальных изображений Гегамских гор пригласил архитектора С. Петросяна, который на месте по моему указанию делал нумные копии. В дальнейшем, будучи знаком с местонахождением наскальных изображений, Петросян писал статьи и организовывал выставки копий, завладев себя первооткрывателем.

С осени 1964 г. копированием наскальных изображений Гегамских гор занимались архитекторы Т. Е. Геворкян и Ю. А. Таманян.

выдающихся памятников древности. Они занимают громадные пространства и чаще встречаются в горных долинах, на больших скалах и отшлифованных камнях. Большие коллекции этих наскальных изображений тысячами сохранились в неглубоких горных долинах Гегамского хребта, на высоких склонах и в пещерах Арагаца, в горах Сюника (Сисиан).¹

Наблюдается некоторая закономерность в их географическом расположении. В наскальных изображениях Гегамских гор преобладают рисунки животных и людей, вооруженных луками и стрелами. Они находятся в горах каменных глыб горных долин, преимущественно на склонах невысоких холмов. Цель этих горных долин тянется к северо-востоку от села Артиш, доходит до Пайтасара и далее до горы Зиярат. Громады каменных глыб с наскальными изображениями расположены вдоль этой цепи, примыкающей к поясу летних пастбищ, высоких альпийских лугов.

Наскальные изображения Арагаца и Гегамских гор находятся на самых высоких горных поясах Армении, в каменных горных долинах. Из них самую богатую коллекцию содержит Пайтасар – на высоте 3 000 м над уровнем моря. В настоящее время это место является самым удобным летним пастбищем для кочующих скотоводов, а в древности, надо полагать, Пайтасар был местом поклонения или встреч горных охотников и скотоводов. На протяжении около 50 км в длину тянутся горные долины, с разбросанными на них обломками скал, покрытыми изображениями, как бы являя великодушную художественную галерею под открытым небом.

К древнейшим памятникам наскального искусства Армении относятся изображения слоноподобных животных в Джермуке и композиции на стенах одной из пещер Арагаца, которые изображают целное шестяно стадо, состоящих из длинноногих мотк коз и козлят, ведомых козлом-вожаком; их преследуют охотники, вооруженные копьями, луками и стрелами (рис. 1,2).

Этому раннему периоду наскальных изображений присущи сильно упрощенные линейные рисунки Арагаца (Заги): они komponovаны несколькими прямыми линиями, которые, постепенно утрачивая детали, переходят в геометрические фигуры. Среди памятников раннего периода примечательны вырезанные фигуры диких быков. Остатки этих давно вымерших животных найдены в поселенях нового каменного и медного веков Армении. Выцарапанный на громаде скалы этот рисунок, быть может, образец древнейшего искусства, на нем изображен момент, когда охотник в сопровождении двух собак, стрелой, пушенной из лука, проищает крикового животного (буйвола); чуть ниже изображен человек с вытянутыми по бокам руками, ниже собак – фигура козы (рис. 176).

Исключительный интерес представляет изображение человека, держащего рукоятку сохи. На втором камне высечены б оленей и человек, вооруженный луком и стрелой и сопровождаемый собакой. Неопределенного вида зверь, похожий на льва, обведен окружностью. Все рисунки контурные. Здесь изображены также трехколесные и двухколесные крытые и открытые телеги (рис. 52, 53, 54). В другом месте, в центральной части камня – телега со стоящими на ней мужиной и женщиной, вооруженными луками и стрелами. На голове и по обе стороны ног женщины нарисованы круги. С правой стороны две нагие женщины, одна с протянутыми руками, другая с

руками, поднятыми вверх (рис. 50).

Несколько другого типа изображение человека, стоящего на козле и висящего за его рога. Поперек дороги стоит охотник, козла преследует собака. Рядом, на скале трое козлов и стрелок с колчаном на боку (рис. 49).

Главными объектами искусства ранней эпохи служили крупные дикие животные. Но первобытный художник был неравнодушен и к действующим лицам. На почерневшем от времени обломке скалы, недалеко от Пайтасара, изображена сцена, полная глубокого драматизма. Оленья мата привотила между ног детеныша, как бы защищая его от охотника и собак (рис. 4).

Большая часть наскальных изображений раннего периода состоит из разных композиций, представляющих рисунки – быков, оленей, коз, баранов, лошадей и птиц. Преобладают парные рисунки: мать с детенышем, самец и самка. Особенно характерны состоящие из длинных рядов рисунки одnorodных животных.

Однако групповые рисунки, изображающие сцены охоты, животных, собак, вооруженных веревками людей, имеют параллели в других местах, что свидетельствует о культовом характере этих петроглифов, связанных с магическими обрядами ранней охоты. Сходные изображения – рядами движущихся друг за другом оленей, коз, лошадей, птиц – выгравированы на керамических изделиях, найденных в Шенгавите (Ш тыс. до н. э.).

На древнейших наскальных изображениях нагота мужчин и женщин представляла во всех деталях. Мужчины и женщины вооружены луками и стрелами, их сопровождают собаки.

На одном из камней изображены мужчина, женщина и ребенок с поднятыми руками. На другом – мужчина и женщина с зверьеподобными головами и поднятыми вверх руками, по-видимому, они в масках. На третьем человек кормит домашнего животного – козу (рис. 129). Некоторые черты бытового характера носит сцена «Семья во время охоты». Не исключено, что стимулом к ней послужила магия. К более позднему времени относится изображение охоты, о чем свидетельствует его плоскостный стиль, характерный для искусства охотничьей эпохи.

В наскальных рисунках, исполненных методом гравировки, искусство в групповых изображениях достигает совершенства. Рисунки эти превосходят шедевры палеолита. Появляется новая черта – многофигурность композиции. В композиции Гегамских гор реалистично представлена группа охотников, в том числе женщина с ребенком, вооруженных дубиной, копьём и гарпуном, веревками, луками и стрелами. В сопровождении собаки, они преследуют животных – диких овец, коз, серн, оленей и быков. На одной стороне находятся вооруженные люди, на другой – животные. Рисунок поражает динамичностью, фигуры устремлены вперед, с широко расставленными ногами. Здесь метко схвачены характерные черты стрелков, стоящих с натянутыми тетивами луков. На животных направлены дубины, стрелы, копыя, гарпуны и силки.

Одной из особенностей наскальных изображений Армении является отсутствие расписных рисунков. Имеются редкие следы росписи, говорящие о том, что некоторые из наскальных изображений были когда-то расписаны минеральными красками (преимущественно охрой), но такие до сих пор не встречались. Исследование пещер даст объяснение этого вопроса.

¹ Множество наскальных изображений имеется в Карсе, Пирине (Западная Армения) и других областях.

К эпохе охотничьего хозяйства относятся высеченные небольших размеров, но мастерами исполненные контурные фигуры животных (козусь, оленей, диких быков) и людей на фоне Гегамских гор, Арагаца, Зангезура. Здесь налицо некоторый опыт правдивого изображения животных и стремление к художественному осмыслению образа. Для большей выразительности контура художник отчеканивает линии, как бы подчеркивая динамичность образа. Блестящее мастерство древнейшего художника сливается здесь с глубоким знанием изображаемого предмета, что отражается в фигурах охотников, козусь, оленей, лошадей, ослов и птиц. Олени миниатюрны, одностопны, но с характерной особенностью и выразительностью, каждый в отдельности. Свообразие художественного исполнения усиливает динамику и напряженность образа животного. Контурной нарезкой, с сохранением деталей, переданы не только силуэты, но и отдельные части, оттененные четкими штрихами. Мастерство исполнения и органически связанное с ним содержание создали глубоко впечатляющую выразительность рисунка. Искусство нового каменного века последующего периода – периода скотоводства и земледелия – по своим формам и содержанию более многообразно. Наилучшим выражением этого являются наскальные изображения, разбросанные по склонам холмов в юго-западной части Пайтасара. Многочисленные выветренные скалы как бы составляют обширную площадь, поверхность которой напоминает полотно художника. Тщательное изучение этих наскальных памятников Арагаца и Гегамских гор показывает, что искусство того времени переживало длительный процесс развития.

Здесь на отдельных камнях, стоящих бок-о-бок, обнаружены рисунки, выполненные в разные времена. Часть этих изображений относится к линейным рисункам раннего времени. Сделаны они в несколько схематизированной манере и не всегда удается интерпретировать их. Многие из них остаются неразгаданными, как например, разного вида чудовища. На ряде камней чудовища представлены рядом с козами и собаками. Это сверхъестественные фантастические существа с массивными длинными и кривыми туловищами, длинными кривыми ногами, орлиными когтями и звероподобной головой на длинной шее. Шея снабжена рогами (рис. 97, 98, 99).

К концу нового каменного века в Армении возникает оцеводство, и изобразительное искусство Гегамских гор вступает в новую фазу. Появляются сложно-сюжетная гравировка, изображающая переселение обитателей и стад с равнин и изменностей на высокие горные пояса. Самые ранние образцы изобразительного искусства этих мест относятся к скотоводческому периоду. В каменистых долинах Гегамских гор и Арагаца их тысячи. На выветренных камнях первого базальта вырезаны рядами фигуры муфлонов, козусь, быков, оленей и других животных, даже лошадей.

По содержанию рисунки эти сходны с наскальными изображениями Сюника (Зангезур). Последние также представляют фигуры козусь, газелей, бизонов, туров, кабанов, оленей и лошадей. Из хищников фигурируют ягуар, лев и пещерный медведь. Человек здесь представлен крупным планом. Он вооружен луком и стрелами, копьем, шестом, в сопровождении собаки. Встречаются изображения быков, запряженных в двухколесные и четырехколесные телеги. Здесь также господствуют сцены охоты, преобладают фрагменты из охотничьей жизни.

Ранние образцы наскальных изображений обнаружены в Гегамских горах. В сценах охоты обычны – овцы, козусь, быки, бизоны, олени, собаки и хищные звери, по-видимому, из семейства тигровых. Фигуры людей, миниатюры – с короткими массив-

ными ногами, а порой – удлиненные, с тонкими корпусами, узкими в поясе, большими круглыми головами. Рисунки более позднего времени становятся контурными и переходят к более усовершенствованным формам. Последние встречаются в Гегамских и Зангезурских горах. Интересна стилизация быка и человеческих фигур.

Примечательно, что изобразительное искусство Гегамских гор, связанное по возрасту и стилизации с наскальными изображениями Арагаца и Зангезура¹, развивалось тем же путем – от примитивного линейно-натурального изображения к реальному, а затем, с резко выраженной стилизацией, к контурному изображению более позднего времени. Последние отличаются тонкостью линий, по-видимому художник пользовался более твердым материалом и более искусно вырезывал камень. Встречаются и более сложные композиции. С течением времени высеченные линии выветрились, вылиняли и образовали патины цвета ржавчины. Наскальные изображения встречаются везде, отдельными композициями идущих в одном направлении небольших стад изящных серн и коз.

На одном из камней изображения группы людей помещено наверху, а внизу, на переднем плане видны животные. Для показа множества оленей и коз художник иногда увеличивал число ног, или же рисовал только рога.

Искусству палеолита было чуждо отношение к человеку, свойственное наскальным изображениям позднего-среднего каменного века, неолита и медного века Армении. Это заметно в стремлении художника внимательнее и детальнее вырезать фигуры человека, как бы подчеркивая тем самым его ведущую роль. Особное содержание искусства Древней Армении – человек, как главная движущая сила природы. Повествовательный характер наскальных изображений и подчеркивание деталей в них дают довольно ясное представление о жизни людей того времени. Мужчины зачастую наги, женщины – одеты.

Известно, что до неолита главным занятием человека была охота. Охотились на благородных оленей, серн, диких овец, козусь, но в рисунках нового каменного века изображены также и собака. Поразительна наблюдательность художника при изображении охоты на диких зверей. На переднем плане – охотник, вооруженный копьем, луком и стрелами; лук представлен в двух формах: больших размеров лук имеет форму длинной и широкой дуги, у маленьких луков – в середине выгиб. Весьма возможно, что большие луки типичны для более отдаленных времен.

Для племен раннего неолита домашним животным, судя по рисункам Гегамских гор, считалась лишь собака, но в развитом неолите также охота и коза.

На одном из рисунков изображена домашняя сцена охоты: охотник пересекает животному дорогу, а чуть выше те же животные натываются на других охотников, угрожающих им копытами. На некоторых рисунках изображены охотники, которые с устремленными вперед головами, выгнутыми вперед копытами, луками и стрелами гонятся за сернами и оленями.

В высокогорных поясах Армении скотоводы задерживались надолго, ибо и там, вследствие особо благоприятных условий жизни, развелось не только большое количество диких животных, но со временем получило распространение и скотоводство. Рисунки, изображающие эту эпоху, дают представление об охотниках-скотоводах

¹ Г. О. Карапанян, П. Г. Сафян, *Наскальные изображения в Армении*, «Советская армия», 1967, № 1, стр. 31-38. Их же, *Новооткрытые памятники древнейшей истории Армении*, ИФЖ, 1969, № 1, стр. 275-283. Их же, *Наскальные изображения Сюника. Археологические памятники Армении*, т. 4, Ер., 1970.

каменного века.

Точной датировки наскальных изображений Армении не существует; установление их абсолютного возраста сопряжено с большими трудностями, так как они не изучались параллельно с археологическими открытиями. Они не совпадают по возрасту с известными первобытными стоянками и поселениями. К тому же, археологические памятники, и тем более, каменные орудия, за исключением материалов, извлеченных на Арагаче (Заги), не увязываются с местами наскальных изображений. Материалы существующие в ограниченном количестве, недостаточны для установления их возраста, и потому вопросы хронологии, систематизации и датировки этих памятников до сих пор остаются неразрешенными. Труднее всего определить возрастные границы наскальных изображений раннего периода.

Сличение ряда пещерных рисунков (давних археологический материал) с рисунками на обломках скал дает возможность осуществить приблизительную датировку. Для этой цели мы сопоставляли изображения на них животный мир с историческими данными. Осуществляя приблизительную датировку этих рисунков мы основываемся пока на цвете патины, на которой соответственно возрасту заметен переход от темных к светлым тонам, а также на стиле рисунков, мастерстве их исполнения и содержания.

Датировка наскальных изображений Гегамских гор, Арагача и Зангезура затрудняется и тем, что в ряде случаев рисунки исполненные в разное время покрываются камнями, лежащие очень близко друг другу, и среди них, как мы уже отмечали, самыми ранними считаются рисунки, выполненные схематично, одной непрерывающейся линией, и очень плохо сохранившиеся.

Разумеется, более древние наскальные изображения появились в Армении очень рано, о чем свидетельствует наличие фигур исчезнувших слонов, диких быков и других животных гигантских размеров.

Древнейшее наскальное изображение Армении найдено в Джермуке. Это рисунок животного, напоминающего слона или мамонта, по-видимому, характерный для верхнего палеолита. Рисунок этот затем заменяется так называемой линейной вырезкой.

К последующему периоду относятся пещерные рисунки Арагача – сцены охоты без участия собак (рис. 1, 2).

Первобытное искусство Арагача представляет собой особый интерес: найденные в этих пещерах мезолитические орудия дают возможность отнести наскальные изображения также к древнейшим временам (мезолиту).

На Гегамских горах в настоящее время насчитываются тысячи наскальных изображений, которые по времени относятся к неолиту, мезолиту и бронзовому веку.

Следует полагать, что наскальные изображения Армении существовали еще в период верхнего палеолита. Творцами этого искусства были многие поколения охотников и скотоводов, которые в те далекие времена заселяли названные места. Гораздо позднее в новокаменный и медный века, искусство скотоводов достигло высокого уровня совершенства и имело весьма длительное развитие – несколько тысячелетий.

В эпоху медного века в Армении появляются изображения лошадей и других тягловых животных, как и рисунки сохи и телеги. Стиль рисунка этого периода постепенно становится контурным. Работы более позднего времени отличаются не только формой, но и подходом к изображаемому предмету: контуры людей и животных приобретают ясность, появляются даже черты лица. Плохо датирован также и

следующий период, знаменующий переход к контурному изображению животных.

Таким образом, наскальные изображения эпохи первобытного общества Армении своим содержанием и стилевыми особенностями делятся на несколько основных периодов.

1. Памятники **древнейшего периода** наскальных изображений Армении – фигуры слонов-мамонтов. Период наскальных изображений, представляющий слонов-мамонтов, присущ позднему древнекаменному веку (верхний палеолит), 40000 – 12000 лет до н. э.
 2. **Период одиозных наскальных изображений**, знаменующий появление фигур вол и овец, как и сцен охоты, с вооруженными луками и стрелами и копытами людей, без участия собак. Это характерный период позднего среднекаменного века – мезолита (12000 – 8000 лет до н. э.).
 3. **Период гравирования углубленным контуром**, когда возникает многофигурные сюжетные рисунки, изображающие разнообразных животных, охоту на коз, овец, быков, оленей и вооруженных луками и стрелами людей в сопровождении собак. Это период раннего земледелия и скотоводства, характерный для неолита (7000 – 4000 лет до н. э.).
 4. **Период высекания контуров и силуэтов** – фигуры вырезаны контурами, преобладают сложные композиции, сюжетные рисунки. Появляются лошади, люди, сидящие верхом на лошадях, вооруженные луками и стрелами, сопровождаемые собаками, сцены охоты на коз, овец, быков, оленей. В земледельческом и скотоводческом хозяйстве находят применение тягловые животные, характерные для неолита – медно-каменного века (3000 – 2000 лет до н. э.).
- Небольшую группу наскальных изображений (преимущественно материалы Сюника), можно отнести и к более позднему времени – первому тысячелетию до н. э. Наскальные изображения указанных четырех периодов встречаются повсюду, а древние памятники ранних эпох сохранились в немногих местах. Лучшие изображения Арагача, Сюника и Гегамских гор по праву могут считаться шедеврами первобытного искусства Армении.
- В Западной Армении (в районах Пирин-Аджамана и Карса) также широко распространены наскальные изображения. Они открыты в 1937 г. в небольшой пещере, у дороги в Паланья, Аджаман, Малатия. Пещера состоит из трех глубоких ниш: на двух из них имеются патинированные рисунки. Они высечены на известняковой скале и изображают стилизацию диких вол. Э. Питар полагает, что их можно отнести к Мадленскому периоду верхнего палеолита и находит в них некоторое сходство с наскальными изображениями Передней Азии, Северной Африки и Испании.
- Исходя из особенностей наскальных изображений в Республике Армении (Арагач, Сюник, Гегамские горы) мы приходим к выводу, что материалы Пириня (Аджаман) и Карса нельзя датировать по времени ранее верхнего палеолита и мезолита, как и нельзя датировать более поздним временем, чем медный век.
- К этому выводу приводят нас наблюдения над высокохудожественными рисунками и статуэтками медного века, получившими свое развитие как в контурных рисунках оленей, коз, баранов, лошадей, собак, так и в выразительных статуэтках этих животных.

* Этот труд был готов к публикации в 1970 г., следовательно он не содержит ссылки на специализированную литературу, опубликованную позже.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Барсегиан Л. А., *Новые материалы по древнейшей истории искусства Армении*, ИФЖ, 1966, N 3.
- Калантар Ашх., *Арагац в истории*, Ереван, 1935.
- Караханиян Г. О., Сафян П. Г., *Наскальные изображения в Армении*, «Советакан Арвест», 1967, N 1.
- Караханиян Г. О., Сафян П. Г., *Новонайденные памятники древнейшей истории Армении*, ИФЖ, 1969, N 1.
- Караханиян Г. О., Сафян П. Г., *Наскальные изображения Сюпика*, *Археологические памятники Армении*, т. 4, Ереван, 1970.
- Кананцян Г. А., *Несколько памятников старины*, «Арарат», 1914, N 1.
- Плютовский Б. Б., *Археология Закавказья*, Ленинград, 1949.
- Самвелян Х. С., *Культура Древней Армении*, т. 1, Ереван, 1931.
- Сардарян С. А., *Первобытное общество в Армении*, Ереван, 1967.
- Тер-Мовсисян М., *На вершинах Арарата и Арагаца*, «Арарат», 1913, N 1.

СПИСОК НАУЧНЫХ РАБОТ АВТОРА*

- С. А. Сардарян, *Палеолит в Армении*, Ереван, 1954 (на русском).
- С. А. Сардарян, *Первобытное общество в Армении*, Ереван, 1967 (на армянском).
- С. А. Сардарян, *Древнейшая история и культура Армении*, Ереван, 1971 (на русском).
- С. А. Сардарян, *Палеолит в Армении*, *История армянского народа*, многотомник, том 1, Ереван, 1971 (на армянском).
- С. А. Сардарян, *Мезолит и неолит в Армении*, *История армянского народа*, многотомник, том 1, Ереван, 1971 (на армянском).
- С. А. Сардарян, *Армения - колыбель цивилизации*, Ереван, 2004 (на армянском).

* Статьи не включены.

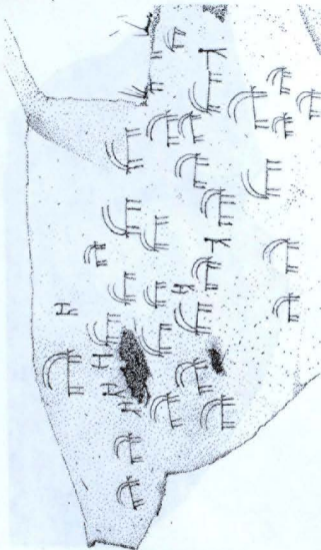
ՃԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ

PETROGLYPHS

ԼՎ. 1. Փայտափայտներ Արագածոց (Ճաղաններ)
Petroglyphs from Aragats (Zagats)
Наскальные изображения из Арагата (Загс)

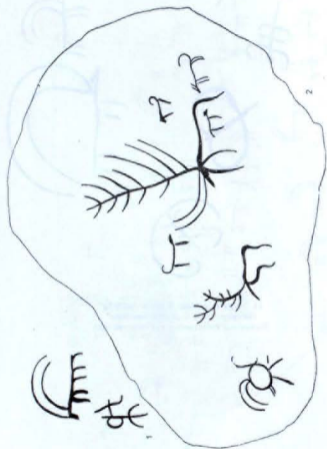

Այ. 2. Ժայռագրություն Արագածից (Ճաղաներ)
 Petroglyphs from Aragats (Zaghs)
 Наскальное изображение из Арагата (Загс)

Այ. 3. Ժայռագրություն Գեղամա լեռներից*
 Petroglyphs from Geghama Mountains*
 Наскальное изображение из Гегамских гор*

* Այսուհետ բոլոր նկարներում պատկերված են ժայռագրություններ Գեղամա լեռներից:
 The following pictures represent petroglyphs from Geghama Mountains.
 В следующих рисунках представлены наскальные изображения Гегамских гор.

04.4

04.5

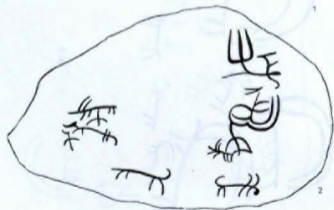

Fig. 6.1.2

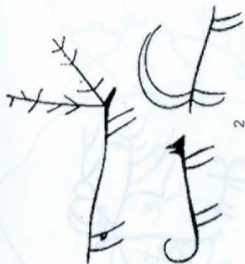

Fig. 7.1.2

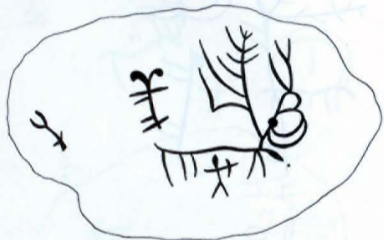
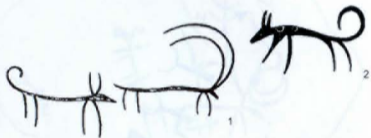

Fig. 8.

Fig. 8.

14. 10. 1, 2

14. 10.

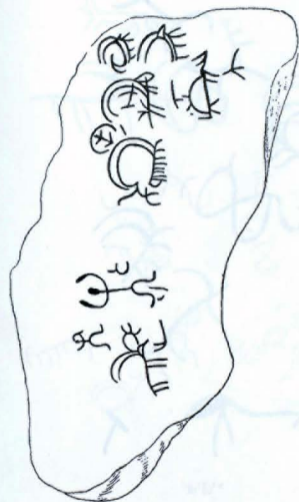
64. 12. 1, 2

64. 13.

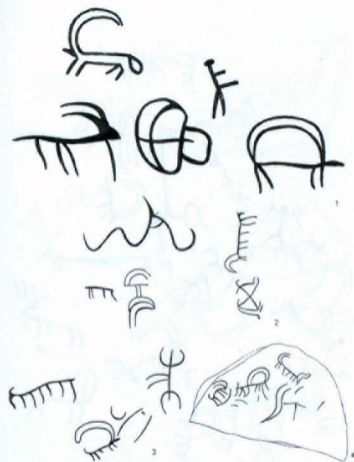
U4 14.

U4 15.

64. 18.

64. 17. 1-4

U4. 18.

U4. 18. 1-8

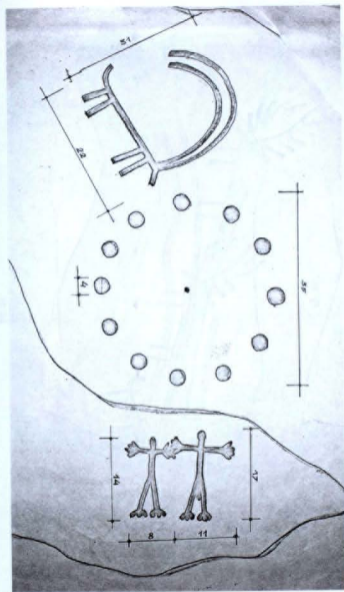
sq. 20. 1-3

sq. 21.

64, 22

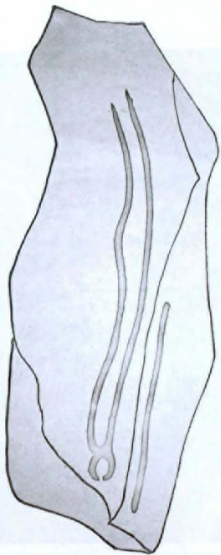

64, 23

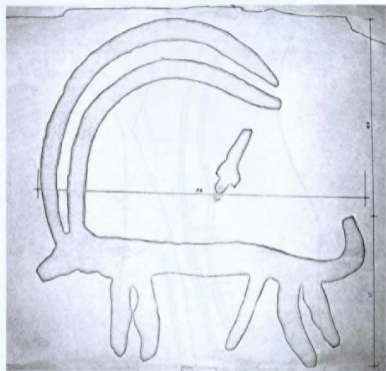
Uq. 24.

58

Uq. 25.

59

U4. 26.

U4. 27.

64. 28.

64. 29.

64. 30.

64

64. 31.

65

5-96

14. 32

14. 33

64. 34.

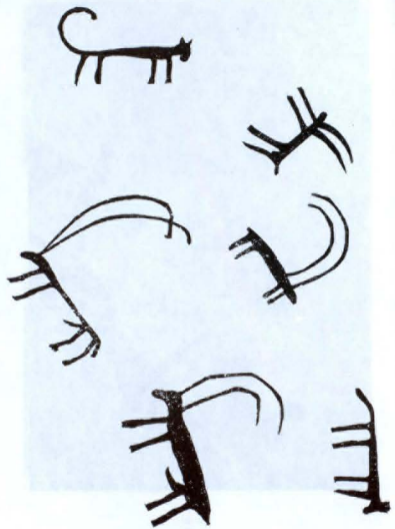
64. 35.

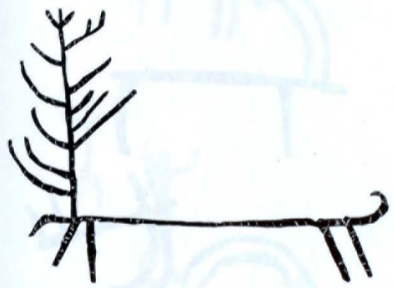
Бқ. 36.

Бқ. 37.

14. 38.

14. 39.

64. 40.

74

64. 41.

75

64. 44.

64. 45.

Lq. 46.

80

6-96

81

Lq. 47.

Uq. 50.

84

Uq. 51.

85

64. 52.

64. 53.

14. 56.

90

14. 57.

91

64 58

64 58

୧୫ ୫୦.

୧୫ ୫୧.

L4. 62

96

L4. 63.

97

7-96

64. 64.

64. 64.

64. 68.

100

64. 67.

101

14. 02.

102

14. 02.

103

64. 70.
104

64. 71.
105

14. 72.

106

14. 73.

107

14. 74.

14. 75.

64. 76.

64. 77.

14. 78.

112

14. 79.

113

8-96

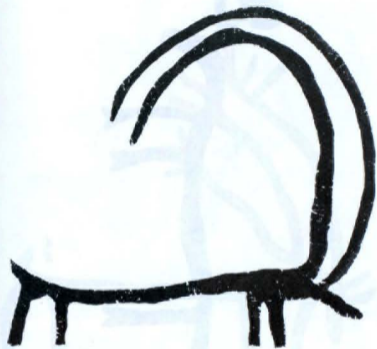
14. 80.

114

14. 81.

115

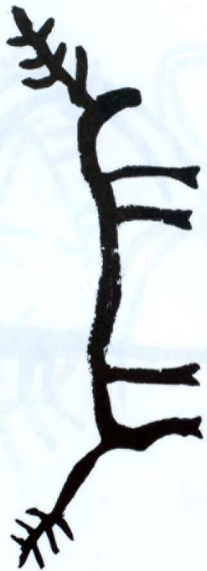

图 84

图 85

14. 86.

120

14. 87.

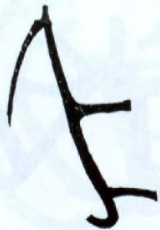
121

Fig. 86

Fig. 87

124

146. 80.

125

146. 81.

14. 94.

128

14. 95.

129

130

14. 86.

131

14. 87.

132

14, 98.

133

14, 98.

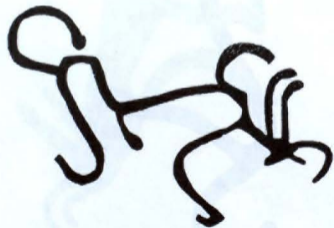
134

100. 100.

135

101. 101.

64. 102.

136

64. 103.

137

04. 104.

138

04. 105.

139

14. 106.

14. 107.

64. 108.

64. 109.

ㄣ. 110.

ㄣ. 111.

146. 112.

147. 113.

64. 114.

148

64. 115.

149

64. 116.

150

64. 117.

151

14. 118.

14. 119.

64. 120.

64. 121.

64 122

64 123

山. 124.

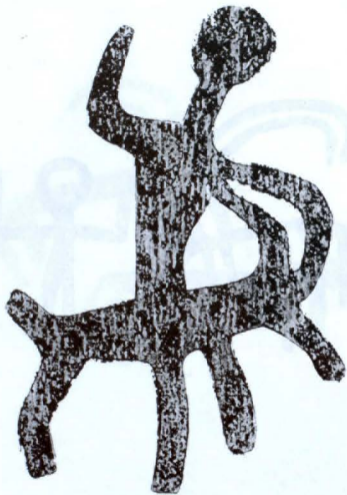
山. 125.

U4. 126.

U4. 127.

L4, 128.

L4, 129.

Fig. 130.

164

Fig. 131.

165

64. 132.

166

64. 133.

167

64. 134.

64. 135.

64. 136.

170

64. 137.

171

U4. 138.

U4. 139.

140, 140.

141, 141.

04_142

04_143

Fig. 144.

Fig. 145.

Fig. 146.

Fig. 147.

Eq. 148.

182

Eq. 149.

183

Fig. 150.

184

Fig. 151.

185

Fig. 162

186

Fig. 163

187

Fig. 154.

Fig. 155.

Eq. 156.

190

Eq. 157.

191

Fig. 158.

Fig. 159.

Fig. 180.

194

Fig. 181.

195

64. 162

196

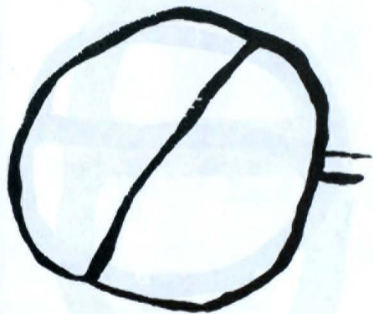
64. 163

197

Uq. 184.

198

Uq. 185.

199

Fig. 166.

Fig. 167.

14, 168

14, 168

204

14. 170.

205

14. 171.

64. 172.

64. 173.

lq. 174.

lq. 175.

64. 176.

210

64. 177.

211

Лы. 178.

Лы. 179.

Uq. 180.

Uq. 181.

64. 182.

64. 183.

64. 184.

64. 185.

64. 186.

220

64. 187.

221

Fig. 188.

222

Fig. 189.

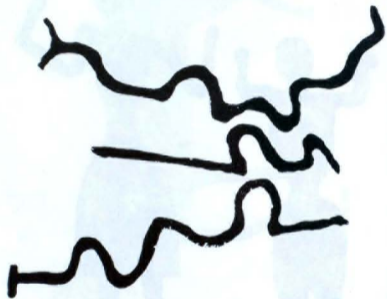
223

14. 190.

14. 191.

14. 192.

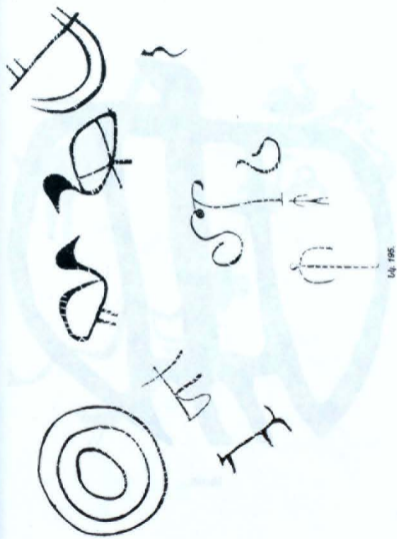

14. 193.

228

Uy 194.

229

Uy 195.

Fig. 196.

Fig. 197.

July 1980.

July 1980.

Uq. 200.

Uq. 201.

24, 202

24, 202

14_204

238

14_205

239

ՔՐՈՒՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք.....	5
Հայաստանի ժայռապատկերները քարի դարից մինչև բրոնզի դար..6	
Գրականության ցանկ.....	14
Հեղինակի աշխատությունների ցանկ	14
ԺԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐՆԵՐ	33

A Few Words.....	15
Armenian Petroglyphs from Stone to Bronze ages in Armenia.....	16
Literature.....	23
List of Autor's works	23
PETROGLYPHS.....	33

Два Слова.....	24
Наскальные изображения эпохи каменного-бронзового веков Армении...25	
Список Литературы	32
Список научных работ автора.....	32
НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ	33

Prepared for publication by **Feniks Sardaryan**
Scientific Advisor: **Hasmik Avetisyan**

Sardaryan, Sandro

Armenian Petroglyphs from Stone to Bronze Ages
YSU Publishing, 2010, 244 pages.

The book includes samples of primitive art, petroglyphs, discovered and studied by the author in a number of areas in Armenia (Jermouk, Aragats, Geghama Mountains) over many years. The petroglyphs are of great value in terms of both precise representation of the life of a primitive human and their masterful performance.

© YSU Publishing, 2010
© F. S. Sardaryan, 2010

Подготовка к публикации: **Феникс Сардарян**
Научный консультант: **Асмик Аветисян**

Сардарян Сандро

Наскальные изображения Армении от каменного до бронзового веков. Изд-во ЕГУ,
2010, 244 стр.

Книга содержит образцы первобытного искусства, обнаруженные и изученные автором за долгие годы в ряде регионов Армении (Джермук, Арагац, Гегамские горы) - наскальные изображения, которые представляют огромную ценность как в плане точного отражения жизни первобытного человека, так и мастерства их исполнения.

© Издательство ЕГУ, 2010 г.
© Ф. С. Сардарян, 2010 г.

ՄԱՆԴՐՈՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՄԱՐԴԱՐՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ
ՔԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԲՐՈՆՁԻ ԴԱՐ**

Հրատ. խմբագիր՝	Լաուրա Մանուկյան
Գրչանկարները (ուսանկարից	Ջոիրաջ Մարգարյան
Համակարգչային շարվածքը՝	Շուվինոր Մարգարյանի
Համակարգչային ձևավորումը՝	Ամնա Աղուզումյանի
Կազմի ձևավորումը՝	Գրիգոր Մարիկյանի
Տեխ. խմբագիր՝	Վարդիթեր Բոդյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 16.11.2010 թ.:
Չափսը 70 x 100 1/16: Թուղթը օֆսեթ:
Հրատ. 19.5 մամուլ, տպագր. 15.25 մամուլ = 19.8 պայմ. մամուլի:
Պատկեր՝ 96: Տպաքանակ՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արովյան 52